

ВСТУП

Церква не може існувати без літургійного життя і безглуздим буде дослідження її історії без врахування літургійної традиції. І хоч від моменту, коли ми дістали можливість вільно поринути у вивчення свого минулого пройшло вже достатньо часу, питання нашої церковної ідентичності все ще дуже актуальне. А на тлі вже дослідженого, майже нічого не маємо, щоб представити наше літургійне благочестя. Те, як народ живе Літургією сьогодні ми бачимо, але чому живе саме так, а не інакше, пояснити не можемо. Стверджуючи, що джерельною для нас є Візантійська традиція, дотримуємось обрядів, які не зовсім відповідають її літургійному богослов'ю. Чи беремо певну богословську ідею і штучно прив'язуємо до неї якийсь обряд. У такій ситуації, коли намагаємось чітко визначити своє місце серед інших еклезіальних спільнот, питання літургійної ідентичності стоїть досить гостро.

А без відповідного розмежування елементів, властивих київській літургійній традиції та чужих їй, рухатись уперед неможливо. Щоб уникнути крайнощів у пошуку, не можна безкритично приймати за своє благочестя Церков-сестер по традиції, але потрібно ще раз заглибитись у спадщину та літургійний досвід Київської Церкви. Така праця буде корисною не лише для нас, а й для тих же сестринських Церков.

Дослідження Київської традиції у порівнянні з Московською саме у період першої половини 17 ст. дасть нам можливість об'єктивніше подивитись на спільне і відмінне у власному літургійному благочесті. Саме у цей період літургійне життя обох Церков було максимально наближене. Це дає нам змогу більш детально, у нюансах розглянути літургійно-обрядові розбіжності, що виникли внаслідок історичних та культурних особливостей. Порівняльний метод сприятиме уникненню однобокості у будь-яких твердженнях щодо того чи іншого благочестя.

Київську традицію у данім порівняльній аналізі представляють два доволі відмінні типи літургійного благочестя: унійне, яке отримало початок після Берестейської унії, та Могилянське – традиція, пов'язана з діяльністю київського митрополита Петра Могилы. Така відмінність у самій київській традиції існує через різні як латинські, так і грецькі впливи. Це не дивно, бо Київська Митрополія охоплює терени, де зустрілися та взаємно проникались дві різні літургійні традиції Церков з апостольськими коренями – Східної та Західної.

Московська традиція у даному дослідженні розглядатиметься у руслі благочестя, сформованого та втіленого в життя внаслідок видання літургійних книг московським патріархом Никоном.

Ключовим поняттям під час розкриття теми буде поняття літургійного благочестя. Благочестя – це своєрідна християнська ментальність. Воно не існує поза людом Божим, саме тому воно стало основним у дослідженні. Власне, сприйняття культу людьми конкретної епохи, переживання обряду в релігійному почутті визначає літургійне благочестя. Воно формується прийняттям життя релігійної дійсності у світлі власної ментальності, тобто тим, як вірні сприймають Євхаристійне життя. Не можна оминати

поняття требника та служебника, адже вони конкретно стосуються поняття літургійного благочестя і, часто, є основними чинниками його формування. У цьому контексті важливо врахувати проблему літургійної реформи. У нових умовах буття Київської Церкви, в яких вона опинилась після унії з Римом, ця проблема стояла досить гостро. Ґрунтовною у питаннях літургійної історії є праця владики Лаврентія Данила Гуцуляка, ЧСВВ, митрополита Вінніпезького «Божественна літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596-1839 рр.)». Тому її було обрано джерельною у даному дослідженні. Ця книга представляє особливу цінність тим, що у ній подано розгляд першоджерел – майже усієї богослужбової літератури, виданої чи рукописної, протягом кінця 16 початку 19 століть на території Київської Митрополії. Також книга подає аналіз деяких російських богослужбових текстів, що дуже важливо для даної дипломної праці. На сьогодні дане дослідження є першою спробою синтетично розглянути і досить вичерпно представити основні віхи літургійного життя Київської Церкви після Берестейської унії. Багато уваги уділено проблемі літургійної реформи. Важливо вказати, що у досліджуваній період безпосередній вплив на формування літургійної ситуації мала тогочасна полемічна література, яка часто стосувалась виключно цих питань. Саме тому особливу роль під час написання праці відіграла книга польського науковця, шанувальника східного обряду, Пшемислава Новаковського «Літургійна проблематика в міжконфесійній полеміці після Берестейської унії (1596-1720)». Тут досліджено практично всю полемічну літературу післяунійного періоду аж до 1720 року. Автор досить об'єктивно представив позиції як прихильників, так і противників будь-яких змін у обрядовості (що неминуче мало місце після відновлення єдності з Римом). Також ми використовуємо статтю Пшемислава Новаковського «Київський митрополит Петро Могила і його літургійна реформа», опубліковану в журналі «Pokazanie Cerkwie Prawdziwej...». Багато уваги вивченню літургійної проблематики досліджуваного періоду приділив Павло Меєндорф. Зокрема у книзі «Росія, обряд і реформа. Літургійні реформи Никона в 17 столітті» він досить вичерпно подає аналіз реформи патріярха Никона. Попри розгляд мотивацій, ходу та результатів реформи, подає безпосередній порівняльний аналіз літургії до видання нового служебника та після його видання. Через те, що у книзі Л. Д. Гуцуляка є недостатньо інформації щодо історичного тла реформ Могилы та Никона, згадані праці П. Меєндорфа використовуватимуться як співджерельні.

У ході святкування 400-ліття Берестейської унії Інститутом Історії Церкви Львівської Богословської Академії було проведено ряд "берестейських читань", присвячених різнобічному аналізу причин укладення і наслідків Берестейської унії. Посередньо літургійна проблематика заторкувалась часто, але безпосередньо богослужбове життя Київської Церкви розглядалось доповіддю о. Петра Ґаладзи на тему: «Літургійне питання і розвиток богослужіння напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття». Підбираючи бібліографію, ми не могли опустити твори о. д-ра Мелетія Соловія, ЧСВВ, присвячені історії Літургії. Зокрема його книга «Божественна Літургія: Історія – розвиток – пояснення» представляє важливе дослідження розвитку богослужіння власне в лоні Унійної Церкви. Авторитетними у цих питаннях вважаються праці о. М. Ваврика, ЧСВВ та о. К. Королевського. Конкретно саму Літургію за різними служебниками аналізували о. д-р. Мирослав Марусин, о. Степан Рудь (та вже згадані П. Меєндорф та Л. Д. Гуцуляк). Багато інформації щодо особливостей літургійної реформи Петра Могилы запозичено у працях С. Голубева. Доповнюючими у цих питаннях стали

відомості, представлені у книзі А. Жуковського «Петро Могила й питання єдності церков». Історичне тло досліджуваного періоду добре розглянуте М. Грушевським, О. Лотоцьким, прот. Г. Флоровським, С. Рождественським, Л. Лебедевим.

Посередньо певну інформацію за нашою тематикою братимемо з деяких видань УБНТ «Богословія» та із «Записок ЧСВВ».

Базовими з питань літургійної історії Київської Церкви є праці перших дослідників богослужень та обрядів русинів-католиків А. Хойнацького та Н. Одинцова. Проте через неможливість доступу до даних джерел ми не змогли їх використати під час написання даної праці. Це саме стосується матеріалів, зібраних та опрацьованих Ч. Сиповичем, які подають багато інформації щодо архиєрейських служебників I десятиліття XVII ст.

У першому розділі нашої праці представлено історичне підґрунтя періоду, який ми досліджуємо. Зокрема розглядаються передумови, спосіб проведення та наслідки літургійних реформ, які мали місце в Українській та Російській Церквах саме у XVII ст.

Особливу увагу звертається на співвідношення між цими реформами та існуючим літургійним благочестям. Перший пункт присвячено дослідженню нововведень у літургійному житті з'єдиненої Церкви. Хоча у даній праці традиція унійної Церкви не є визначальною, ми не могли минути її увагою, адже вона є спадкоємицею тої самої київської літургійної традиції. У другому пункті детально розглянуто досягнення митрополита Петра Могили, а у третьому – московського патріарха Никона.

У другому розділі презентуємо дослідження самої літургії. Зокрема тут розглянуто розбіжності у рубриках та текстуальні особливості служебників, які представляють кожну з традицій. Дане дослідження – це певна спроба вивести конкретні риси, притаманні київському та московському типам літургійного благочестя, та аналітично їх порівняти. У першому пункті розглянуто Проскомидію, у другому – літургію Слова, у третьому – літургію Жертви.

У процесі пошуку літератури довелося зіткнутися з певними труднощами. Зокрема опрацьовані книги та публікації часто взаємно заперечують одна одну, дуже однобоко та суб'єктивно розглядаючи певні історичні чи богословські аспекти теми, яку розглядаємо. Негативно позначилась на якості праці відсутність попередніх досліджень щодо літургійного благочестя як такого. Також практично не вдалося знайти достатньо серйозної літератури, яка б конкретно торкалась благочестя російської чи української Церков. У процесі написання праці ми не мали змоги користати з джерел і це також дещо ускладнило працю. Дане дослідження не має на меті всесторонньо та вичерпно висвітлити дану тему, але представляє певну спробу накреслити напрямні для подальшого дослідження.

ВИСНОВКИ

XVII століття ознаменувалось бурхливим розвитком літургійного життя у Київській та Московській Церквах. Обидві літургійні традиції доповнилась новими чинами та обрядами. Певних змін набули деякі богословські ідеї. До сприйняття цих нововведень не треба відразу підходити з негативної точки зору. Церква росте і розвивається, народ Божий по-новому сприймає літургію і разом з тим з'являються нові актуальні практики та молитви. Одночасно треба уникати іншої крайности, стверджуючи, що всі ці зміни несуть лише позитивний момент. Часто нововведення справді були зовсім невідповідні до вже існуючої літургійної традиції, як це простежувалось у Київській з'єдиненій та Московській Церквах. У першому випадку через різні посередники унійне благочестя доповнилось

запозиченнями із латинської традиції. Зокрема, почалась практика «тихих» літургій, що є незрозуміло у контексті властивого київському благочестю розуміння Євхаристії як зібрання цілого людства у Тілі Христовому. «Читані» літургії є невідповідними хоча б на тлі притаманного київській традиції особливого, святочного стосунку до Служби Божої як такої. Також невластивим було практикування процесій зі Святими Дарами, відпустів та латинських сорокагодинних богослужінь.

У випадку із Російською Церквою літургійне життя також серйозно збідніло, бо, у результаті реформ Никона, московська традиція була «підстрижена» під венеціанську гребінку», а «брутально зуніфіковані тексти спричинилися до виникнення небажаної схизми». Тобто Церква, практично, відреклась від своєї багатой автентичної традиції, що не могло минути безслідно. У результаті відбулось її (Російської Церкви) трагічне розділення.

Проте попри різні думки щодо реформованих богослужбових книг, текст та рубрики літургії завжди є виразниками живого літургійного благочестя. Порівняльний аналіз текстів Божественної Літургії св. Івана Золотоустого дозволив нам вивести характерні риси кожного виду благочестя та співставити їх між собою. В основному досліджувані види літургійного благочестя різняться у підходах стосовно таких питань: відносини Церкви із державною владою; роль мирян у літургії та у церковному житті загалом; значення пресвітерів та дияконів; почитання св. Володимира.

Досить сильно на російському благочесті позначилась популярна у цей період ідея «Росії як третього Риму». Зокрема це помітно у ставленні до державної влади. Світським достойникам надається імперське значення. Часто їх ставиться навіть вище церковної ерархії. Київське благочестя ніколи не завищувало ролі держави у житті Церкви. Московський «єпископоцентризм», згідно з яким людові Божому відводиться дуже незначна роль у звершенні літургії, помітно контрастує із київським розумінням мирянина як священика. Диякону російське благочестя відводить роль «помічника владики», нехтуючи його онтологічним статусом у Церкві. У київській традиції диякон є тим, хто «приносить дари від світу предстоятелю Євхаристійного зібрання і віддає їх назад у світ», а пресвітери є знаком соборності.

Але попри відмінності київське та московське благочестя дуже подібні, адже обидвоє за джерельну мають матірну грецьку та ранню київську традиції. Зокрема обидвом притаманні глибокий страх Божий перед Святими Дарами та благоговіння по відношенні до усіх предметів літургійного вжитку. Як Київській так і Московській традиції властива любов до величних богослужінь.

Ми свідомі, що дана праця і висновки є недосконалими, адже це лише спроба певного дослідження з метою подальшого глибокого вивчення. Дана тема потребує серйознішого та ширшого опрацювання, ми ж намагались накреслити певні напрямки, у яких могло б проходити це дослідження. Наша праця □ це лише мінімальний вклад до ширшого вивчення Київської традиції.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Обрядові реформи XVII століття як вираження літургійного благочестя	
1.1. Тенденції до змін у літургійному житті Київської унійної митрополії у першій половині	

XVII ст.....	8
1.2. Літургійна реформа митрополита Петра Могили.....	16
1.3. Літургійна реформа патріарха Никона.....	25
РОЗДІЛ 2. Аналіз Літургії	
2.1. Приготування і проскомидія.....	34
2.2. Літургія Слова.....	42
2.3. Літургія Жертви.....	50
ВИСНОВКИ.....	59
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	62